

Betydelsen av att äga en herrgård

Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen

Det är väl känt att adelns innehav av jord minskade i Europa från 1700-talet och framåt till förmån för ofrälse grupper. Vidgad handel och växande statsförvaltningar liksom ökad efterfrågan på jordbruksprodukter skapade förmögenheter hos borgare, tjänstemän och bönder som började förvärva adelsjord. För svensk del var närmare hälften av adelns jord i ofrälse händer vid 1800-talets slut.

Den här uppsatsen kommer delvis att ifrågasätta detta förlopp genom en studie av herrgårdar och gods i Uppsala län i Sverige. Jag kan visa att frälsejorden visserligen till stora delar övergick i ofrälse händer, i många fall till bönder, men godsägarna förvärvade i dess ställe skattejord, bondejord, varför godsens storlek inte minskade påtagligt. Ett särskilt fokus ligger på herrgårdarna, och jag hävdar att ägandet av herrgårdar var betydligt mer utbrett bland ofrälse ståndspersoner än man tidigare hävdade. Den adliga och ofrälse eliten förfogade ännu i början av 1900-talet över huvuddelen av herrgårdar och gods på landsbygden.

Jorden och eliten

Jorden var fram till industrialiseringen den i särklass viktigaste inkomstkällan för alla, inte minst för samhällets elit, vars stora inkomster från spannmål, kött, mjölk, smör, timmer, järn etc. möjliggjorde dess makt, livsstil och konsumtion.¹ Inom eliten fanns vanligen ett stort intresse för att om möjligt vidga produktionen, något som accentuerades från och med 1500-talet då efterfrågan på varor ökade genom växande befolkningar, expanderande världshandel och de nya nationalstaternas

1. Jonathan Dewald, *The European Nobility 1400–1800* (Cambridge 1996), s. 1ff; Ulf Jonsson, 'Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa under 1800-talet och början av 1900-talet – en spänningsfylld och motsägelsefull relation', *Historisk tidskrift*, 1997:4, s. 657.

handelspolitik. Intensivare drift på godsen, jordskiften och tekniska innovationer lade grunden till högre avkastning som stärkte elitens ställning i samhället.²

Driftintensifieringen tog sig olika uttryck beroende på ländernas lagstiftning, förhållandet mellan härskare, adel och allmoge och de naturgeografiska förutsättningarna. I Storbritannien till exempel utvecklades ett kapitalistiskt jordbruk där godsägarna blev rentier, medan kraft och energi lades på att utveckla arrendeböndernas jordbruk.³ I Slesvig övergick man till stordrift där driften koncentrerades till huvudgårdar och underlydande plattgårdar med intensiv spannmåls- och mjölkproduktion och med gifta drängar och pigor som arbetskraft.⁴

För svensk del påbörjades omläggningen till mer intensiv drift under 1700-talets agrara revolution. Fram till dess drevs de flesta herrgårdar, med några undantag, i huvudsak med hjälp av arrendebönders dagsverken, som var en del av den årliga ränta bönderna skulle erlägga till godsägarna. Mot bakgrund av den stigande efterfrågan på främst spannmål under 1700-talets andra hälft intensifierades nyodlandet. Man började inkorporera frälsehemman som låg i herrgårdarnas närhet med huvudgården, varigenom huvudgårdarnas areal växte och arrendeböndernas arbetsbörd för godsets gårdsdrift ökade. En del godsägare skapade särskilda plattgårdar genom sammanslagningar av flera hemman. Anställda statarfamiljer ersatte böndernas dagsverken.⁵ Mellan åren 1820 och 1850, med missväxter och dåliga konjunkturer samt arbetskraftens stigande löner, intensifierades övergången till domändrift (huvudgårdsdrift/egendrift/stordrift).⁶ Domändrift fick störst genomslag på herrgårdar med små gods i slättbygder, där det vid 1800-talets slut knappt fanns några arrendebönder kvar överhuvudtaget.⁷ Endast på herrgårdar med mycket stora och spridda gods- och innehav, eller på sådana som var belägna i skogs- och mellanbygder

2. Dewald, *The European Nobility*, s. 84f.

3. G.E. Mingay, *Land and society in England 1750–1980* (London 1994), s. 35ff.

4. Carsten Porskrog-Rasmussen, *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524–1770 1* (Århus 2003), s. 374ff.

5. Mats Olsson, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet* (Stockholm 2002), s. 350f.

6. Ulf Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet: omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1985:9, s. 9.

7. Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia. Liv, arbete och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Uppsala 2008), s. 58ff.

där stordriftsfördelarna var begränsade, levde arrendebondesystemet kvar vid sidan av domändrift. Räntan omvandlades emellertid vanligen till penningarrenden.⁸

Genom den vidgade domändriften underlättades möjligheterna för mekanisering och övergång till cirkulationsbruk, vilket ökade produktionen än mer. I takt med att samhället industrialiserades blev herrgårdarna stora leverantörer av spannmål, mjölk, smör och trävaror.⁹

1700- och 1800-talens driftsintensifiering måste också förstås mot bakgrund av de sociala och ekonomiska förändringarna som ägde rum i samhällseliten. Adeln dominerade eliten, men i många länder utmanades den av ofrälse borgare och tjänstemän som, gynnade av handelsutbyte och växande statsförvaltning, gradvis fick tillgång till högre tjänster och genom giftermål och köp kunde överta gods.¹⁰ I många länder fanns även ett tryck underifrån, då bönderna önskade få del av jorden.¹¹

För svensk del har man särskilt lyft fram de ofrälse stora förvärv av frälsejord under 1700- och 1800-talen. Sten Carlsson har i *Ståndssamhälle och ståndspersoner* (1949) visat att nära hälften av frälsejorden var i ofrälse händer vid 1800-talets mitt, något som han såg som starkt bidragande till adelns minskade maktställning.¹² Han kunde visa att adelns ensamrätt till jord i praktiken betydde något annat redan under 1700-talet. Ofrälse ståndspersoner hade rätt att äga allmänt frälse från 1723 och kunde med Kungl. Maj:ts tillstånd förvärva ypperligt frälse, säterier.¹³ Genom lagändringar 1789 fick alla ofrälse rätt att köpa allmänt frälse och 1810 även det ypperliga frälset. I och med detta upphörde i princip adelns skatteprivilegium.¹⁴

Många i den jordägande adeln såg denna uppluckring av privilegierna som ett hot, något som förstärktes under 1800-talet då industria-

-
8. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 11ff.
 9. Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i industrisamhället* (Stockholm 2002), s. 84ff.
 10. Dewald, *The European Nobility*, s. 188ff.
 11. Se t.ex. Storbritannien, där jord i allt större utsträckning överfördes till bönder från slutet av 1800-talet, se David Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy* (New Haven 1990), s. 113ff.
 12. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning* (Lund 1949), s. 275ff.
 13. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 123.
 14. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 140f och 154f.

liseringen och urbaniseringen inte bara försvagade jordbrukets position, utan även hotade den aristokratiska identiteten som var knuten till jorden.¹⁵ ”Något tillspetsat”, menar Ulf Jonsson, ”skulle aristokratin dilemma beskrivas som, hur skulle man kunna utvinna ett tillräckligt ekonomiskt överskott ur jordbruksegendomen för att garantera en respekterad plats bland de samtida eliterna under bevarande av den sociala stabiliteten”.¹⁶ Uttalandet är tillspetsat, för den svenska aristokratin fick inte enbart sin inkomst från jordbruket. Det är också inom denna grupp man finner de flesta ägarna till de största industrierna, järnbruken.¹⁷

Intensifierat jordbruk var en av adelns strategier för att säkra sin position, en annan var att liera sig med de främsta ofrälse familjerna genom giftermål, för att på så sätt, förenklat uttryckt, tillföras kapital i utbyte mot status och nätverk.¹⁸ På så sätt kunde de gamla familjerna behålla sin ställning och ännu i början av 1900-talet förfogade de europeiska adelsfamiljerna över en stor del av jorden och de högsta tjänsterna.¹⁹ Samtidigt är det uppenbart att man i de äldre familjerna alltmer sökte sig från landsbygden till urbana miljöer för att tjäna inom statsförvaltningen och för att stadslivet erbjöd så mycket mer i form av nöjen och kontakter.²⁰

Syfte och frågor

Överföring av frälsejord från adel till ofrälse skedde egentligen på två olika sätt. I det ena fallet handlade det om att jorden gick från en adlig elit till en ofrälse elit, från adliga tjänstemän och officerare till ofrälse tjänstemän, officerare och handelsmän. Denna överföring ter sig i nuläget som närmast självklar mot bakgrund av att eliten i sin helhet ändrade sammansättning. Samtidigt som skiktet av förmögna ofrälse tjänstemän och borgare växte, minskade även adlandet, särskilt efter 1810. Detta medförde att eliten i sin helhet kom att bestå av fler ofrälse

15. Jonsson, 'Den jordägande aristokratin', s. 657f.

16. Jonsson, 'Den jordägande aristokratin', s. 660.

17. Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, Studia historica Upsaliensia 217 (Uppsala 2005), s. 315ff.

18. Dominic Liewen, *The Aristocracy in Europe 1815–1914* (Basingstoke 1992), s. 6ff; Norrby, *Adel i förvandling*, s. 116f.

19. Liewen, *The Aristocracy in Europe*, s. 1ff.

20. Dewald, *The European Nobility*, s. 48ff.

personer. Som Sten Carlsson har visat bestod eliten år 1750 av drygt 9 000 adelspersoner och drygt 36 000 ofrälse ståndspersoner. År 1855 var motsvarande siffror närmare 12 000 respektive drygt 79 000.²¹

Det andra förloppet kännetecknades av att eliten överförde jord till bönder, vilka, även om de fick det bättre ställt och fick ett allt större ekonomiskt och politiskt inflytande, framför allt under 1800-talet, ändå kan betraktas som en del av allmogen, med några få undantag.

Att adeln och även ofrälse ståndspersoner avyttrade frälsehemman till bönder under framför allt 1800-talet behöver inte nödvändigtvis betyda att jordbrukets avkastning minskade för godsägarna. Tvärtom kunde det vara ett led i den koncentration av driften till huvudgårdarna som ägde rum, där små och avlägset belägna hemman såldes, medan pengarna från försäljningarna kunde investeras i huvudgården.²² Att frälsejord övergick i bondehand skulle också kunna vara ett uttryck för att eliten gradvis övergav jorden som försörjning till förmån för handel och industriell verksamhet.

Oavsett vilket scenario det handlar om, frågar man sig vad som hände med herrgårdarna i denna process. Blev de färre i takt med att frälsejorden kom i bondehand? Bidrog överföringen av frälsejord till bönder att godsen i det långa loppet minskade i storlek, vilket i sin tur medförde att en ståndsmässig livsstil blev svårare att upprätthålla? Eller ökade herrgårdarnas antal som en följd av att antalet ståndspersoner blev fler?

Det finns få mer omfattande, övergripande undersökningar som visar på hur antalet herrgårdar i ett större område förändrades över en längre tid.²³ Ett undantag utgör Anna-Maria Åströms studie av herrgårdskulturen i landskapet Savolax i Finland, där omkring 130 herrgårdar ingår.²⁴ Syftet med den här artikeln är att beskriva och

21. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35 och 39.

22. Se t.ex. fallet Hörningsholm i Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 11ff, eller Sjöo i Uppland i Görän Ulväng, 'Jordbruk, hushåll och bebyggelse på Sjöo under 300 år', i *Sjöo slott. Tradition och Manifestation* (Stockholm 2008), s. 113.

23. Däremot finns det en rad lokala studier som i stort bekräftar Sten Carlssons resultat. Se t.ex. Gösta Selling, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten* (Stockholm 1977); Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 133ff; Görän Ulväng, 'Herrgårdsbyggandet under 1700- och 1800-talen. När, var och av vem', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 60, 2010, s. 38ff.

24. Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, SSSL 585 (Helsingfors 1993), s. 33ff.

analysera förekomsten av herrgårdar och det som jag kallar ståndsgårdar (se nedan) i Uppsala län i Sverige. Länet var ett av adelns starkaste fästen i riket, genom närheten till Stockholm och Uppsala. De primära frågorna är: hur många herrgårdar och ståndsgårdar fanns i länet under 1700- och 1800-talen? Hur stora var de och hur omfattande gods hörde till, och förändrades detta över tid? Vem ägde herrgårdarna och ståndsgårdarna, adel eller ofrälse, och hur förändrades detta över tid?

Studien baseras på omfattande genomgångar av jordeböcker, mantalslängder och även historiska kartor. Innan jag presenterar material och metod närmare vill jag visa vad jag avser med begreppen herrgård, ståndsgård och bondgård. Dessa definitioner är baserade på en sammanvägning av ekonomiska, sociala och kulturella karakteristiker för respektive typ.

Herrgård

Med herrgård menas i uppsatsen en gård som uppfyller minst fyra av nedanstående sex punkter.²⁵

1. Gården bör ha haft adliga eller ofrälse ståndspersoner som ägare/brukare.
2. Gården bör ha varit säteri, det vill säga gården ska före reduktionen på 1680-talet ha fått säterifrihet och därmed varit befriad från grundskatter.
3. Till gården bör ha hört ett gods bestående av underlydande gårdar eller torp med räntepliktiga bönder eller torpare och/eller gårdar som inköpts och drivits i sambruk med huvudgården.
4. En påtagligt hierarkisk och differentierad arbetsstyrka bör ha funnits. Arbetet ska ha letts av en inspektor eller rättare och vid sidan av drängar, pigor och statkarlar ska det ha funnits anställda med specialfunktioner såsom huskaplaner, betjänter, lakejer, hushållerska, kokerskor, kammarjungfrur, kusk, trädgårdsmästare, linvävare, snickare, smeder etc. Om gården var utarrenderad, så ska det ändå ha funnits ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov, eller så ska arrendatorns hushåll ha haft motsvarande uppbyggnad.

25. Definitionen sammanfaller delvis med Anna-Maria Åströms, se Åström, 'Sockenboarne', s. 38.

5. På gården bör det ha funnits ett ståndsmässigt boende, bestående av en eller flera byggnader, som ska ha haft en klart differentierad rumsindelning med dels rum för familjens representation och boende i form av salar, förmak, kabinett och sängkamrar, dels särskilda utrymmen för hushållets arbete och boende i form av kök, förvaringsrum, vävkammare, mangelbod, brygghus och sängkamrar.
6. Utöver bostaden bör det ha funnits trädgårdar och/eller parker.

Idealtypen för en adlig herrgård uppfyller samtliga punkter. Det fanns dock under såväl 1600- som 1700- och 1800-talet åtskilliga adligt ägda säterier med ståndsmässiga hus och trädgårdar som saknade gods. Flera av de herrgårdar som bildades på 1700- och 1800-talen var inte heller

Herrgårdens bebyggelse speglade de hierarkier som fanns på herrgård och gods. Här Eka säteri i Hagby socken, som var på ett mantal och med ett gods på 2,25 mantal. Arbetskraften utgjordes på 1700-talet av två bönder, ett tiotal torpare, fem drängar, en rättare, trädgårdsmästare, hushållerska, kammarjungfru och fem pigor. Bebyggelsen omdanades i sin helhet under 1770- och 80-talen. Infarten till gården skedde från öster genom en allé och först nåddes stallgården, med stall för herrskapets hästar och vagnar (till vänster i bild) och spannmålsbod (till höger). Därefter låg mangården med huvudbyggnad med en köksflygel och en gästrumsflygel. Ladugården med lador, fähus och oxhus låg 100 meter norr om mangården, på behörigt avstånd, och däremellan arbetarbostäder. Söder om mangården bredde en stor fruktträdgård ut sig.

säterier, utan var anlagda på vanlig frälsejord eller skattejord.²⁶ Som ett exempel på en nyanlagd herrgård kan anföras Heljesta gård i Hacksta i Trögds härad, strax utanför Enköping. Heljesta var under 1800-talets första hälft en vanlig by med tre skattehemman. Kring 1800-talets mitt slogs de samman till en gård och sedan inköptes tre närliggande hemman i Skörby by, bland annat två frälsehemman, som tidigare hade tillhört Fånö säteri i Löts socken. Den nya gården bestod av sex hemman om totalt 4,2 mantal, motsvarande över 200 hektar totalareal och 150 hektar åker. På gården fanns förutom ägarfamiljen, som bestod av Alma Brolinsson och sonen Rudolf Hjalmar Brolinsson, några pigor, en inspektor, en rättare och elva statdrängar. Gården försågs med en stor huvudbyggnad och omgivande park.

Med denna definition kommer även vissa bondeägda gårdar att betraktas som herrgårdar, förutsatt att de till exempel bestod av flera hemman, hade hierarkisk arbetsorganisation, ståndsmässig bebyggelse och park och trädgårdar. Dessa gårdar kunde genom uppköp av ytterligare hemman vara större än närliggande äldre adelsgoods, och deras ägare var ofta riksdagsmän och landstingsmän, som tillhörde den lokala eliten.

Statusen som herrgård kunde också förloras. Så skedde om en herrgård slogs samman med en annan närliggande herrgård och dess bebyggelse revs. Forssa säteri i Hagby lades under Eka i Hagby, Lundby säteri i Björklinge kom under Sätuna. I de flesta fall rörde det sig om små obetydliga herrgårdar på $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ eller $\frac{3}{4}$ mantal, utan underlydande gods, som gränsade till en större herrgård och där ägarna fick tillstånd av kronan att avhysa gårdarna. Flera herrgårdar blev också, framför allt under 1800-talet, omvandlade till bondgårdar. Fiskmansbo i Nysätra var under 1700-talet en herrgård med fem underlydande gårdar. När den siste i familjen von Kjørning gick bort barnlös 1832 såldes såväl herrgård som gods till bönder. Herrgården, som saknade huvudbyggnad, delades i två enheter som var för sig byggdes som bondgårdar. Årke i Gryta pantsattes på 1780-talet av friherre Pfeiff till en ofrälse trumpetare, vars son i sin tur sålde gården på 1830-talet till två bönder, som uppförde två bondgårdar.

26. Anna-Maria Åström har för Savolax del visat att de flesta herrgårdar i landskapet var rusthålls- eller skattehemman. Åström, 'Sockenboarne', s. 34f.

Ståndsgård

Jag vill här introducera begreppet *ståndsgårdar*. Det är gårdar vars ägare eller innehavare var ståndspersoner, som hade en hierarkisk arbetsstyrka med vissa specialfunktioner, samt hade bostadsbyggnader som påtagligt skiljde sig från böndernas. Hit räknas gårdar som ägdes eller innehades av till exempel lägre officerare, kronofogdar, länsmän, kyrkoherdar, komministrar, lantmätare, handelsmän och stadshantverkare.

Jag menar att det finns en poäng med att göra en distinktion mellan herrgårdar och ståndsgårdar. Å ena sidan drog man en tydlig gräns mellan dem som tillhörde allmogen och dem som var ståndspersoner. I länsstyrelsens verifikationer under 1700-talet angavs för varje år, fögderi för fögderi, härad för härad, socken för socken, vilka personer som tillhörde ståndspersonernas krets, vilka gårdar de ägde eller bodde på och hur stora hushåll de hade. Spännvidden mellan de uppräknade personerna kunde vara mycket stor; listorna upptar allt från

Ståndsgårdarnas bebyggelse känntecknades ofta av en ståndsmässig bostad och mangård, medan resten av gården var bebyggd som en bondgård. Här Hesta rusthåll i Gryta socken som var på ett mantal och hade två drängar, två pigor och två torpare som arbetskraft. Gården fick en ny huvudbyggnad på 1770-talet, under ett modernt brutet tak, samt två flyglar som innehöll visthusbodar, drängstuga, brygghus m.m. Ladugården var placerad precis bredvid mangården, på östra sidan.

korpraler till högadliga riksråd.²⁷ Å andra sidan verkar det ha funnits en uppfattning om vilka gårdar som var herrgårdar och vilka som inte var det. I 1700-, 1800-, och även det tidiga 1900-talets geografiska verk uppräknas vanligen endast de större av ståndspersonernas gårdar, de som utifrån min definition benämndes herrgårdar, medan de flesta boställen eller av ståndspersoner nyanlagda gårdar bara kommenteras i förbigående eller inte omnämns överhuvudtaget.²⁸ En uppdelning mellan herrgårdar och ståndsgårdar kan därför anses ha en förankring i en historisk kontext.

Av fyra punkter ska tre vara uppfyllda för att en gård ska benämnas ståndsgård:

1. Gården bör ha haft adliga eller ofrälse ståndspersoner som ägare/brukare.
2. En hierarkisk arbetsstyrka bör ha funnits med drängar, pigor och/eller torpare, och utöver dessa ska det ha funnits enstaka anställda med specialfunktioner, till exempel en hushållerska, en bokhållare, ett biträde eller en adjunkt. Om gården var utarrenderad, ska det ändå ha funnits ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov, eller så ska arrendatorns hushåll ha haft motsvarande uppbyggnad.
3. På gården bör det ha funnits en ståndsmässig bostad som ska ha haft en differentierad rumsindelning med sal, förmak och sängkammare för familjen.
4. Utöver bostaden bör det ha funnits en trädgård.

Självfallet kan gränsen mellan herrgård och ståndsgård i en del fall vara oklar, men jag vill ändå hävda att man med denna typ av definition där hänsyn tas till såväl jordnatur, jordinnehav, arbetsorganisation och bebyggelse, skapar en relativt säker bedömningsgrund. Många av dessa gårdar var statliga tjänsteboställen för officerare och för civila och kyrkliga tjänstemän. Man kan dock inte sätta likhetstecken mellan boställe och ståndsgård för flera boställen uppfyllde kraven på en herrgård.

27. Verifikationer, serie E Ic, Landskontoret, Länsstyrelsen i Uppsala län, Uppsala landsarkiv (ULA).

28. Se t.ex. Lars Salvius, *Beskrifning öfver Sveriget* (Stockholm 1741); Vilhelm Tham, *Beskrifning öfver Uppsala län* (Stockholm 1850); Axel Erdmann & Karl Hildebrand, *Upland, Skildring af land och folk* (Stockholm 1905).

Bondgård

Till gruppen bondgård räknas de gårdar som ägdes eller brukades av bondefamiljer och där familjen utgjorde den huvudsakliga arbetskraften. Jag ansluter därmed till den definition som Ulf Jonsson använt.²⁹ Även bönder började under 1800-talets andra hälft anställa statarfamiljer, men på dessa gårdar saknades anställda med specialfunktioner och bondefamiljen utgjorde fortfarande den viktigaste delen av arbetskraften. Därför måste de klassas som bondgårdar.

Utifrån denna definition var även vissa säterier under vissa perioder i praktiken bondgårdar. Detta var särskilt förekommande på de stora gods som bestod av flera herrgårdar. Under Sjöö säteri i Holm, Uppland, lydde flera säterier, varav de flesta var herrgårdar, men här fanns även två säterier, Tuna i Holm och Nysätra i Nysätra, som under hela 1700-talet var brukade och bebodda av bönder. För att behålla säterifriheten lät ägarna uppföra manbyggnader, men de var aldrig inredda för herrskap, här fanns inte trädgård eller park och inga herrgårdshushåll. Dessa säterier med underlydande gårdar har i denna undersökning klassats som bondgårdar.

Material och metod

Uppsala län ligger norr om Mälaren och sträcker sig från Mälaren upp till Dalälven. Området sträcker sig ungefär 13 mil i nord-sydlig riktning och 10 mil i öst-västlig riktning. Näringsmässigt omfattar det en slättbygd i söder, en mellanbygd som tar vid i höjd med länets residensstad Uppsala, och sedan en mer utpräglad skogsbygd med järnbruk i norr. Länet hade historiskt stort inslag av frälsejord, vilket inte är märkligt mot bakgrund av att det utgör kärnområdet i Mälardalen och ligger nära Stockholm.

Sten Carlsson använde hemmanens mantal (skattekraften) som måttstock i sina beräkningar av frälsejordens omfattning i länet. Carlsson var väl medveten om mantalets svaghet som mätare på egendomsstorlek. De flesta hemman erhöll sina bestämda mantal i samband med indelningsverkets tillkomst på 1680-talet och dessa förblev sedan vanligen oförändrade, trots att hemmanens åkerarealer vidgades genom nyodling, särskilt i skogsbygderna, där de kunde mångdubblas. I slättbygdshäradet Lagunda i Uppland, med ganska moderat nyodling,

29. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 7.

motsvarades till exempel ett mantal på herrgårdar 1775 av 12 hektar åker, och 1900 av 33 hektar.³⁰

De ideala måtten, om man vill redogöra för en gårds storlek, är areal i åker, äng och skog, dess avkastning eller taxeringsvärde. Sådana mått är dessvärre sällsynta för tiden före 1800-talets mitt, i synnerhet när det gäller data från större områden såsom härader eller län. Taxeringsvärdet är det värde som rekommenderas, då det bäst beskriver ett hemmans storlek, genom att både få med värdet på åker, äng, skog och byggnader.³¹ Taxeringsvärdet började emellertid användas först från och med 1830-talet och är inte heller problemfritt, eftersom värderingen inbegriper fastigheters läge.

Jag har i detta fall valt att använda mantalet, trots allt. Det motiveras av att studien gäller ett långt tidsavsnitt, 150 år, en tidsperiod där mantalet dominerade som måttstock. Avsikten är att göra nedslag omkring vart 50:e år med början i 1700-talets mitt och till grund ligger dels jordeboken, dels mantalslängden. Jordeboken upprättades ungefär vart 10:e eller 15:e år fram till 1825, och de år som har valts för den här studien är 1742 och 1787.³² Jordeboken innehåller uppgifter om hemmanens jordnatur, skatt och deras ägare och brukare. Ägarna är oftast angivna med titlar och efternamn, ibland även förnamn, och i de flesta fall kan de identifieras i genealogiska verk. Som Sten Carlsson har påpekat finns det problem med uppgifterna.³³ Det är inte ovanligt med viss eftersläpning, men framför allt är ägarna inte alltid specificerade. En ägare kan anges som ”greve Falkenbergs arvingar”, utan närmare angivelse om vem som ägde gården. Detta beror kanske på att det rådde oklarheter i frågan – samägande var sannolikt betydligt mer utbrett än vi föreställer oss – eller på att notarien inte kände till vem av arvingarna som ägde gården. I dessa fall har jag, precis som Sten Carlsson, angivit den bortgångne som ägare.³⁴

Uppgifterna i jordeboken har kompletterats med information från mantalslängderna från samma år, som innehåller uppgifter om jord-

30. Göran Ulväng, *Böndernas hus. Den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen* (Uppsala 2001), bilaga 4.

31. Sture Martinius, *Agrar kapitalisering och finansiering* (Göteborg 1970), s. 41ff; Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 6f.

32. Jordebok 1742 och 1787, serie G IV, Landskontoret, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA.

33. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 103f.

34. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 104.

natur, storlek i mantal, ägare, brukare samt hushållsstorlek och anställda. Mantalslängden utgör även huvudkällan för nedslagen kring 1800-talets mitt och sekelskiftet 1900. För 1800-talets mitt har jag valt året 1863, för vid just detta år finns i princip samtliga mantalslängder för hela länet samlade i ett par volymer, vilket underlättade vid excerperingen. Året 1905 valdes eftersom det från detta år även finns tryckta uppgifter om samtliga herrgårdar, som kunde användas som stöd under excerperingen.³⁵

Excerperandet har gått till så att varje jordebok och mantalslängd har studerats sida för sida, by för by, hemman för hemman. Varje herrgårds och ståndsgårds jordnatur, storlek i mantal, ägare, innehavare, brukare och hushållsstorlek har antecknats. Godsens storlek, det vill säga alla underlydande mantalssatta hemman, har kartlagts genom genomgångar av jordeboken för 1742 och 1787, samt mantalslängden för 1905. För 1742 och 1787 har hemmanen identifierats genom att deras ägare även innehade herrgårdar i närområdet, eller för att ägarna var adelspersoner eller ofrälse ståndspersoner. I 1905 års mantalslängd är identifieringen säkrare, då det för varje underlydande hemman anges vilken herrgård det tillhör. Samtliga hemmans jordnatur och storlek har noterats samt hur många arrendatorer hemmanen haft. För år 1863 har jag nyttjat Vilhelm Thams geografiska verk om Uppsala län från 1849, där huvuddelen av herrgårdarnas och ståndsgårdarnas storlek och gods i mantal anges.³⁶ Däremot har jag inte noterat kvarnar, utjordar eller torp, vilka alla kunde ingå i ett gods. Ulf Jonsson har t.ex. visat att det i Södermanland förekom torp som kunde vara lika stora som en mantalssatt arrendegård.³⁷ Detta är dock knappast ett generellt mönster. I slättbygderna var de mantalssatta hemmanen vanligen betydligt större än torpen. Ett mantalssatt hemman hade dessutom resurser utöver själva åkermarken, till exempel i skog, varför huvuddelen

35. Mantalslängd 1863, serie E III, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, samt mantalslängder från 1905, serie FIa, Mellersta fögderier, Södra fögderiet, Olands fögderi, Örbyhus fögderi, ULA. De tryckta uppgifterna förekommer i Axel Erdmann & Karl Hildebrand, *Uppland, Skildring af land och folk* (Stockholm 1905).

36. Tham, *Beskrifning öfver Upsala län*. Vid jämförelser mellan Thams uppgifter och herrgårdars godsstorlek i mantalslängden har det i de flesta fall funnits en god samstämmighet, varför jag anser att hans uppgifter i de flesta fall kan anses tillförlitliga.

37. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 7.

av ett gods tillgångar bör ha legat i mantalssatta hemman, medan torp, utjordar och kvarnar utgjorde ett komplement.

Gods som tillhörde staten eller institutioner som Uppsala universitet eller Danviks hospital har utelämnats. Undantaget är utarrangerade gods som fortsättningsvis drevs som enheter. Uppgifterna om jordnatur, ägare, storlek och brukningsförhållanden har kompletterats med litteraturuppgifter om herrgårdars bebyggelse och med historiskt kartmaterial.³⁸

Frälsejorden i Uppsala län

Sten Carlssons studie hade adelns tillbakagång i fokus och han valde därför att endast studera frälsejordens utveckling. Vid 1700-talets mitt fanns totalt 3 544 mantal i Uppsala län varav 1 488, eller 42 procent utgjordes av frälse. Av dessa 1 488 mantal var 317, eller 21 procent, ypperligt frälse – säterier, ladugårdar och rå- och rörshemman – och 1 171 mantal, eller 79 procent, allmänt frälse.³⁹ Mängden mantal ökade något under 1700- och 1800-talen genom omförmedling av hemmans skattekraft samt genom nytillkomna hemman. Den stora mängden frälsejord innebar också en stor förekomst av herrgårdar. Ulf Jonsson, som valt att använda taxeringsvärdet som grund och satt ett taxeringsvärde på 30 000 Rd som undre gräns för det han kallar storjordbruk, har visat att över hälften av jorden i länet 1862 tillhörde storjordbruk. Länet var tillsammans med Södermanlands och Stockholms län de enda län med en andel högre än 50 procent storjordbruk.⁴⁰

Carlssons studie, som här är kompletterad med mina egna resultat för åren 1742 och 1905, ger vid handen att frälsejorden till en början överfördes relativt långsamt (fig. 1). År 1718 var närmare sju procent av frälsejorden i Uppsala län i ofrälse ägo, en andel som sedan steg till 16 procent år 1789. Efter 1789 och 1810 års riksdagsbeslut skedde en mycket raskare förändring. År 1905 var totalt 55 procent av länets frälsejord i ofrälse händer. Av det allmänna frälset var 61 procent i ofrälse personers ägo och av dessa jordegendomar var två tredjedelar i bondehand. Endast det ypperliga frälset innehades till större del av adeln.

38. Uppgifterna är hämtade från ett stort antal geografiska, historiska och konstvetenskapliga verk, bland andra Bengt G. Söderbergs *Slott och herrsäten i Sverige. Uppland I och II* (Malmö 1967). Digitaliserade historiska kartor på www.lantmateriet.se.

39. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 109.

40. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 8.

Adelns dominans på området måste dock framhållas. Även om de ofrälse ägde 55 procent av jorden räknat i mantal så ägdes resterande 45 procent av en grupp som endast utgjorde en halv procent av länets befolkning.⁴¹

Fig. 1. Ofrälse innehav av frälsejorden i Uppsala län 1718 till 1905.

År	Ypperligt frälse i mantal					Andel/Mtl %	Allmänt frälse i mantal					Andel/mtl %	Tot. Andel/Mtl %
	mtl	Pr	Stp	Bg	Bd		mtl	Pr	Stp	Bg	Bd		
1718	317	5	10	1	0	5	1171	20	61	7	1	8	7
1742	318	-	-	-	0	6	1171	-	-	-	-	9	8
1768	318	2	5	0	0	2	1171	27	53	113	3	17	14
1789	318	24				8	1171	212				18	16
1805	327	1	26	8	1	11	1230	11	178	20	36	20	18
1825	266	0	24	17	10	19	1037	8	176	34	50	26	24
1850	327	87			8	29							
1905	336	c. 60			c. 39	37	1137	c. 200			c. 490	61	55

Källa: Carlsson, Sten (1949) s. 113, 141, 143, 157 och 161. Pr = präster, Stp = ståndspersoner, Bg = borgare, Bd = bönder.

Anm. 1. För 1825 saknas uppgifter från två häradar, Åsunda och Trögd.

Anm. 2. Carlssons siffror är avrundade till heltal.

För åren 1742 och 1905, jordebok, serie G IV, Länsstyrelsens i Uppsala arkiv, ULA. För 1905 föreligger den svårigheten att flera av egendomarna, särskilt bruket, ägdes av bolag. Dessa har dock klassats i adel resp. ofrälse efter bolagens dominerande ägare. För 1905 är siffrorna osäkra när det gäller social tillhörighet beroende på definitionssvårigheter. Med bönder menas här personer med patronymikon som saknar tjänstemannatitel.

Mot bakgrund av att en så stor andel frälsejord inte bara var överförd till ofrälse, utan dessutom till bönder, skulle man kunna vänta sig en stadig nedgång i antalet herrgårdar. Att vissa säterier blev bondeägda behöver naturligtvis inte innebära att gårdarna automatiskt förlorade sin status som herrgård, men överföringen av omkring 500 mantal allmänt frälse, närmare hälften av herrgårdarnas totala godsmassa i länet, bör rimligtvis ha försvårat möjligheterna att bygga upp gods. Faktum är dock att antalet herrgårdar förblev relativt konstant under hela perioden, omkring 180 stycken. Ståndsgårdarna däremot ökade i antal under 1700-talet, för att sedan minska under 1800-talet (fig. 2).

41. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35. Uppgiften från 1805 och 1855.

Fig. 2. Antal herrgårdar och ståndsgårdar i Uppsala län 1742, 1787, 1863 och 1905.

	Herrgårdar	Ståndsgårdar	Summa
1742	179	188	367
1787	180	223	403
1863	186	188	374
1905	180	162	342

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Herrgårdarna i Uppsala län

Att antalet herrgårdar i Uppsala län var ungefär detsamma under hela tidsperioden väcker naturligtvis en rad frågor. Låt oss börja med att studera utvecklingen på säterierna, de skattebefriade gårdarna som länge var ett av adelns främsta privilegium och som vanligen utgjorde huvudgårdar i godsbildningarna. Det fanns i huvudsak tre typer av säterier i länet. *Säterierna* och *ladugårdarna* tillhörde båda det yppersta frälset och var helt befriade från skatt. Av ladugårdar fanns det bara en handfull. Säterierna skulle vara ståndsmässigt bebyggda, medan ladugårdarna var renodlade produktionsenheter. Bland säterierna fanns enstaka kronosäterier, som var statligt ägda och ofta boställen för högre militär. Den tredje typen var de *berustade säterierna*, som hade en viss skatteplikt, och som räknades till det allmänna frälset.

Fig. 3. Säteriernas funktion 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Herrgårdar	Avhysta	Ståndsgård	Bondgård	Summa säterier
1742	160	18	16	22	216
1787	160	24	15	17	216
1863	142	46	8	20	216
1905	131	47	5	33	216

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Figur 3 visar att långt ifrån alla säterier var herrgårdar. År 1742 var det endast 160 av totalt 216 säterier som hade karaktären av herrgård, det vill säga 74 procent. År 1905 var det endast 132 av 216 säterier som kan karakteriseras som herrgårdar, motsvarande 61 procent. Övriga säterier var ståndsgårdar, bondgårdar eller var helt enkelt avhysta och brukade i sambruk med en annan herrgård.

Med tiden blev allt fler säterier inkorporerade med andra herrgårdar och 1905 var 47 av dem, 21 procent, avhysta. Redan under 1700-talet var denna utveckling i gång och den accentuerades under det följande seklet. Tidsmässigt sammanfaller denna process med övergången till domändrift och avhysningen av frälsehemman. De flesta av de här säterierna verkar redan från början ha ägts av godsägare på granngårdar eller ingått i större, ofta högadliga, godsbildningar. Stora inkorporerare av säterier var familjen de Geer på Lövstabruk i Österlövsta, familjen Silfverstedt på Marielund i Funbo och familjen Posse på Säbyholm i Lossa.

De säterier som var ståndsgårdar eller bondgårdar utgjordes till en del av militära och civila boställen, vilka under långa perioder varit utarrenderade till bönder, och som sedan, när boställena avskaffades som löneboställen under 1800-talets andra hälft, omvandlades till bondgårdar. I denna grupp återfinns dock också flera herrgårdar som under framför allt 1800-talet köptes upp av bönder. Många av dessa gårdar, boställen såväl som de privatägda, saknade en ståndsmässig bebyggelse och var sannolikt därför mindre intressanta för ståndspersoner att bruka eller förvärva.

Att antalet säterier som var herrgårdar sjönk från 160 till 131 samtidigt som antalet herrgårdar var omkring 180 innebär naturligtvis att nya herrgårdar skapades på annan typ av jord (fig. 4). Redan 1742 var omkring sex procent av herrgårdarna byggda på skattejord och ett par procent på frälsejord. Under framför allt 1800-talet blev nyanläggandet mer utbrett och 1905 var andelen 19 respektive 8 procent, summa 27 procent, det vill säga närmare en tredjedel av herrgårdarna i länet.

Fig. 4. Herrgårdarnas antal och bakgrund.

År	Herrgårdar Antal tot.	Säterier		Säterier berustade		Frälsejord		Skattejord	
		Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
1742	176	117	67	43	25	4	2	11	6
1787	182	117	64	43	24	6	3	16	9
1863	181	101	55	41	23	14	8	25	14
1905	179	93	52	38	21	14	8	34	19

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Flera av herrgårdarna som var bildade på frälsejord var avknoppningar från närbelägna herrgårdar. Herrgården Gränome i Stavby till exempel bildades vid 1700-talets mitt genom att familjen Brauner på Husby i Stavby lät slå samman tre frälsehemman i Gränome by till en enhet som sedan byggdes ståndsmässigt. Herrgårdar kunde bildas med en ståndsgård som utgångspunkt även då de uppstod på skattejord. Altomta herrgård i Tensta bildades från att ursprungligen ha varit en ståndsgård på ett mantal ägd av lantmätaren Yckenberg genom att kapten Ekeberg köpte upp samtliga tre mantal i byn. De flesta av de äldsta gårdarna på skattejord var dock järnbruk, som ingick i större godscomplex i norra Uppland.

Herrgårdarnas storlek

Så här långt har jag kunnat visa att antalet herrgårdar var relativt konstant, men att herrgårdar på säterijord gradvis minskade, medan det tillkom nya herrgårdar på skatte- och frälsejord. Jag ska återkomma till detta längre fram, när jag diskuterar ägarförhållandena, men innan dess ämnar jag ta upp herrgårdarnas och godsens storlek. Nästan hälften av de allmänna frälsehemmanen övergick till bönder under 1800-talet, och frågan är naturligtvis hur detta påverkade herrgårdarna med deras gods.

Herrgårdarnas storlek är angiven i den storlek som de hade när de bildades, antingen som det mantal som gården fick säterifrihet för eller – om det rör sig om en herrgård bildad på frälse eller skattejord – den storlek herrgården hade i mantal då den först omnämns i jordeboken. Detta innebär att herrgårdarnas storlek är konstant undersökningsperioden igenom, i mantal räknat. I de fall närliggande säterier eller andra hemman slagits samman med herrgården räknas dessa genomgående till den underlydande godsmassan, oavsett om de brukades med huvudgården eller inte.

Fig. 5. Herrgårdarnas storlek i medeltal, angivet i mantal.

År	Herrgårdar	Säterier	Säterier berustade	Frälsejord	Skattejord
1742	176	2,0	2,5	2,5	3,6
1787	182	2,2	2,5	1,7	2,6
1863	181	2,2	2,5	2,4	2,6
1905	179	2,1	2,6	3,0	2,6

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Herrgårdarnas storlek i mantal räknat låg vanligen på mellan två och tre mantal och detta gällde oavsett om herrgården utgjordes av ett säteri eller berustat säteri, eller var bildad på frälse- eller skattejord (fig. 5). Att säterierna var något mindre i medeltal beror sannolikt på att det bland dessa fanns många äldre säterier från 1500- och tidigt 1600-tal vars mantal inte berörts av några omförmedlingar under senare delen av 1600-talet eftersom de var skattebefriade redan då. De berustade säterierna däremot, liksom herrgårdarna bildade på frälse- och skattejord, var ofta skapade i byar vars hemman blev omförmedlade. Herrgårdar på mer än fyra mantal förekom, men var relativt ovanliga.

Det verkar med andra ord ha funnits ett slags standardstorlek för hur stor en herrgård måste vara. I storlek motsvarade två och ett halvt mantal mellan tre och fem bondgårdar, såväl 1742 som 1905. Vid 1700-talets mitt innebar det för en slättbygdsherrgård en åkerareal på mellan 20 och 40 hektar, 1905 på mellan 60 och 120 hektar.⁴²

Godsen i Uppsala län

Herrgårdarna i sig var med andra ord ganska modesta i storlek och avgörande för avkastningen var i stället godsens storlek. Eftersom studien sker i ett geografiskt avgränsat område, ett län, måste man naturligtvis fråga sig om man genom genomgångar av jordeböcker och mantalslängder får en korrekt bild av storleken på herrgårdarnas gods, eftersom det kan ha lytt gårdar under dem utanför länsgränserna. Det visar sig dock att godsen, med få undantag, ofta var väl samlade, med gårdarna i samma socken som herrgården eller i angränsade socknar. Som ett exempel kan anföras att det 1742 fanns totalt 1 241 mantal frälsehemman samt andra krono- och skattehemman som lydde under herrgårdar. Av dessa var det endast 15 mantal, en procent, som tillhörde gårdar på andra sidan länsgränsen. Av de 885 mantal som lydde under herrgårdar 1905 var det endast 21 mantal, eller två procent, som tillhörde gårdar utanför länet. Ett rimligt antagande är att ytterst få herrgårdar i Uppsala län på motsvarande sätt ägde jord utanför länet.

En första översikt över godsen som tillhörde länets herrgårdar bekräftar delvis den bild som Sten Carlsson har förmedlat, nämligen att antalet frälsegårdar under godsen blev färre. Den totala godsmassan

42. Ulväng, *Böndernas hus*, bilaga 4.

Fig. 6. Antalet underlydande hemma till herrgårdar i Uppsala län och deras jordnatur 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Mantal under herrgårdar i länet (mtl)	Andel jordnatur i procent			
		Frälse	Frälsekatte	Krono	Skatte
1742	1 082	75	18	6	1
1787	1 124	82	10	6	2
1863	880	-	-	-	-
1905	862	73	2	4	21

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787, mantalslängd för Uppsala län 1905 samt Tham 1849. Frälse = inklusive rå- och rörshemman, ladugårdar samt skattefrälsehemman.

minskade däremot inte i samma omfattning eftersom ägarna köpte skattejord i stället. År 1905 bestod över 20 procent av godsens av skattejord (fig. 6). Orsakerna till detta är sannolikt flera. För det första blev frälsehemman med tiden mindre attraktiva att äga i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Nyodlingen på frälsehemman var mycket lägre än den på skattehemman, eftersom frälsebönderna inte hade samma incitament att förbättra sina hemman. Därmed sjönk frälsehemmanens attraktionskraft på marknaden, eftersom ägarna inte kunde öka avkastningen och räntan på sina hemman.⁴³ För det andra försökte godsägarna under 1800-talet skapa större, mer rationella jordbruksenheter och köpte hemman som låg i direkt anslutning till herrgårdarna eller vid frälsehemman, oavsett jordnatur.⁴⁴ Detta var särskilt vanligt i norra Upplands bruksbygder där bruksägarna under 1800-talet förvärvade samtliga skattehemman i de byar där de sedan tidigare ägde frälsehemman. För det tredje vidgades jordmarknaden under 1800-talet där allt fler skattehemman kom ut till försäljning.⁴⁵ För det fjärde innebar jordskiftena att gårdar frigjordes från bytvång, vilket gjorde dem mer attraktiva för godsägarna.⁴⁶ För det femte skedde uppenbarligen en medveten renodling av ägandet och räntan, särskilt märkbart i norra Upplands bruksbygder. Historiskt bestod stora delar av brukens underlydande enheter av frälsekattehemman, där bönderna hade äganderätt till hem-

43. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 154.

44. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 60f.

45. Carl Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1750–1870. Det svenska jordbrukets historia 3* (Stockholm 2000), s. 194ff.

46. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 61.

manen, men bruksägarna hade rätten till räntan.⁴⁷ Detta förhållande ersattes under 1800-talet av en tydligare uppdelning mellan ägande och ränta. Byarnas hemman delades upp så att bönderna på vissa hemman blev självägande, medan bruken fick rätt till både ägande och ränta på andra hemman. Ytterst få hemman var av frälsekattnatur i början på 1900-talet.⁴⁸ Genom förvärven av skattehemman minskade den totala godsmassan med andra ord med endast omkring 200 mantal.

Fig. 7. Herrgårdarnas godsstorlek i mantal 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Utan gods		0–4,99 mtl		5–9,99 mtl		10–19,99 mtl		20– mtl		Herrgårdar totalt	
	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g
1742	54	64	2,1	32	7,1	15	12,5	11	49,1	176	7,6	
1787	60	69	2,2	27	7,0	15	14,0	11	54,0	182	6,1	
1863	61	70	2,2	26	6,9	14	13,9	10	50,4	181	4,9	
1905	57	74	2,3	24	6,9	17	14,0	7	47,7	179	4,8	

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Frågan är nu hur dessa mantal gods fördelade sig mellan herrgårdarna. Vi kan börja med att konstatera att jorden var mycket ojämnt fördelad mellan herrgårdarna (fig. 7). Omkring en tredjedel av dem – mellan 54 och 61 – saknade gods. Ytterligare en tredjedel – mellan 64 och 74 – hade mycket små gods, på mellan 0 och 4,99 mantal, i genomsnitt på endast drygt två mantal. Den sista tredjedelen herrgårdar hade gods på mer än fem mantal. Av denna tredjedel var omkring hälften gods på mellan fem och 9,99 mantal och den andra hälften gods större än 10 mantal. Av dessa var en handfull herrgårdar storgods, med över 20 mantal gods.

Herrgårdarna på säterier hade genomgående mycket större gods än herrgårdarna på berustade säterier, frälse- och skattejord. I princip var alla herrgårdar med gods större än fem mantal säterier, med några få undantag. Dit hörde till exempel några av järnbruken som var anlagda på skattejord, samt enstaka berustade säterier där kapitalstarka ägare byggde upp stora gods under 1700-talet. Ett exempel är Kiplingeberg i Bälunge under familjerna Benzeltierna och von Engeström.

47. Wilhelm Tham listar i sin *Beskrifning öfver Upsala län* hur stor andel av bruken som är frälsekatte.

48. Skillnaden framgår tydligt av jordeboken 1787 och mantalslängden 1905.

Bland de herrgårdar som saknade gods var omkring hälften herrgårdar på berustade säterier, frälse- och skattejord. Även i gruppen upp till 4,99 mantal utgjorde dessa herrgårdar omkring hälften och godsens var dessutom mycket mindre i medeltal än godsens under säterierna (fig. 8).

Fig. 8. Godsstorlek på herrgårdar på säterier, berustade säterier, frälse- och skattejord 1742, 1787, 1863 och 1905, i gruppen upp o till 4,99 mantal i mantal i medeltal.

	Säteri	Berustade säteri	frälse	Skatte
1742	2,5	1,4	2	-
1787	2,6	1,4	2	1,2
1863	2,6	1,5	2	2,5
1905	2,3	1,9	2,6	1,6

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Den generella trenden är att herrgårdar med mycket stora gods under tidens lopp blev något färre, medan antalet herrgårdar utan gods eller med mycket små gods blev vanligare (fig. 7). Detta ska dock inte tolkas som att de största godsens splittrades i flera små. Godsens var sällan några stabila enheter. Gårdar köptes och såldes, tillfördes vid giftermål eller delades upp vid arvskiften. Endast de få herrgårdar som var fideikommiss hade ett större antal gårdar som fördes vidare i generationer, men även på dessa tillfördes och avyttrades gårdar. På de flesta herrgårdar fanns dock en kärna av gårdar, ofta i direkt anslutning till herrgården.

Godsens storlek förändrades med andra ord över tid. Vissa av dem kunde periodvis vara mycket omfattande för att sedan bli mindre och vice versa. Jag har här valt att belysa denna process genom en redovisning av hur många gods som förändrades i storlek mellan 1742 och 1787, 1787 och 1863 respektive 1863 och 1905 (fig. 9).

Det är naturligtvis ett relativt grovt sätt att mäta en förändring på, men resultatet är tydligt. Mellan 1742 och 1787 synes de underlydande hemmanen endast övergå från en herrgård till en annan. Antalet gods som minskade var detsamma som de som ökades. Men under 1800-talet skedde en större omfördelning av jorden. Påfallande många herrgårdar med stora gods minskade sina innehav av gårdar, samtidigt som få nya större gods byggdes upp. Mellan 1787 och 1863 var det 17 herrgårdar som minskade sina gods med mer än fem mantal, medan

endast 12 utökade sina gods med lika många mantal, och mellan 1863 och 1905 var motsvarande antal 14 respektive 9. Allt fler herrgårdar utökade sina gods med ett eller två mantal.

Fig. 9. Antal gods som förändrades i storlek mellan 1742–1787, 1787–1863 och 1863–1905 i mantal.

Godsens ökning eller minskning i mantal	1742–1787	1787–1863	1863–1905
+ 1	14	12	17
+ 2	8	11	12
+ 3	8	6	2
+ 4	4	5	1
+ 5	4	3	1
+ 6	3	1	4
+ 7	1	1	0
+ 8 eller mer	5	7	4
Summa gods	47	46	41
– 1	16	12	12
– 2	9	13	8
– 3	7	7	3
– 4	4	2	5
– 5	5	5	3
– 6	1	1	0
– 7	2	0	0
– 8 eller mer	5	11	11
Summa	49	51	42

Källa: Jordebok 1742 och 1787, mantalslängd 1863 och 1905 samt Tham 1849.

Arvskiften var en orsak. På herrgårdar som Sätuna i Björklinge och Wik i Balingsta skiftades godsen mellan syskon, med åderlätning av godsen som följd. Konkurer med efterföljande utförsäljningar förekom också. Greve Jakob Melker Spens, fideikommissarie till Höja och Salnecke tvingades 1825 sälja alla underlydande enheter. En viktig orsak, och av mer övergripande karaktär, var den omfattande försäljningen av frälsehemman till bönder under 1800-talet. Ägaren till Sjöo i Holm lät under 1800-talet koncentrera driften till Sjöo och underlydande plattgårdar, medan ströhemman såldes. Vid järnbruken i norr såldes frälsekattehemman i stor skala.

Organisatoriska förändringar i driften kan inte uteslutas som orsak i de fall där herrgårdar ingick i större godsbildningar. I Uppsala län fanns ett tiotal gods bildningar på 20 mantal eller mer som bestod av mer än en herrgård. Främst bland dem var familjen de Geers Lövsta bruk med omkring 17 herrgårdar under sig, som allt som allt omfattande över 270 mantal, och familjerna Grills och Tamms Österby bruk på omkring 85 mantal. De flesta andra, såsom Wik i Balingsta, Sätuna i Björklinge och Kiplingeberg i Balinge, bestod av två till tre herrgårdar och mellan 20 och 50 mantal. De flesta herrgårdar i de större gods bildningarna verkar ha organiserats var för sig, som separata enheter.

Man måste dock ändå förvånas över den stabilitet som kännetecknade fördelningen av hemman mellan herrgårdarna. Sannolikt beror den på att det fanns ytterst få personer och familjer ännu i slutet av 1800-talet som kunde utmana de större adliga jordägarna, de som hade gods på mer än fem mantal. Herrgårdarna i denna storleksklass och de däröver bytte ägare inom ett mycket begränsad skikt av familjer.

Adel eller ofrälse

Att antalet herrgårdar förblev konstant under 1700- och 1800-talen och godsens storlek inte minskade nämnvärt, trots den stora överföringen av frälsejord till bönder, tyder på att herrgårdarna spelade en viktig roll för eliten ännu i slutet av 1800-talet.

Fig. 10. Andelen ofrälse ägande av herrgårdar med gods på säterier, berustade säterier, skatte- och frälsejord 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Herrgårdar på säterier (gods i mtl)				Herrgårdar på berustade säterier (gods i mtl)				Herrgårdar på skatte- och frälsejord		Totalt	Ofrälse ägande av frälsejord
	0 gods	0-4,99	5-9,99	10-	0 gods	0-4,99	5-9,99	10-	Skatte	Frälse		
1742	9	12	7	4	41	42	0	0	18	0	16	8
1787	7	23	4	0	43	26	50	0	38	33	21	16
1863	47	35	31	20	62	59	33	100	40	43	40	-
1905	62	50	23	38	75	75	100	0	59	50	53	55

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Som Sten Carlsson visat ägde de ofrälse omkring åtta procent av frälsejorden 1742 och omkring 16 procent 1787. Mina beräkningar för 1905 visar att de ofrälse då besatt 55 procent av frälsejorden. En genomgång av ägandet av herrgårdar visar dock på ett delvis annat mönster. År 1742 ägdes 16 procent av herrgårdarna av ofrälse personer, och 1787 var motsvarande siffra 21 procent. Jämförelsen mellan andelen frälsejord och andelen herrgård haltar naturligtvis något, eftersom herrgårdar kunde vara anlagda på skattejord, men skillnaden är ändå påfallande. Detta gäller i synnerhet herrgårdar på berustade säterier utan gods samt med gods upp till 4,99 mantal, liksom på herrgårdar på skatte- och frälsejord. Redan 1742 var över 40 procent av de berustade säterierna utan gods, eller med gods upp till 4,99 mantal, i ofrälse ägo. Detta skulle kunna tolkas som att de ofrälse endast fick hålla till godo med de minsta och mest olönsamma herrgårdarna, medan adeln höll fast vid säterierna med sina mer omfattande gods. Adeln dominerade ägandet av herrgårdar i övrigt och ägde huvuddelen av de större godsen ännu 1905.

En alternativ, och enligt min åsikt rimligare, tolkning är att herrgårdarna i sig var viktigare än innehavet av frälsejord. Det var menar jag helt enkelt symboliskt viktigt att äga och bebo ståndsmässigt byggda egendomar för den livsstil som eftertraktades. För det talar också att de herrgårdar som ägdes av ofrälse ofta saknade gods eller hade mindre gods än de genomsnittliga i varje grupp, vilket bör ha inneburit att de hade en mycket begränsad ekonomisk avkastning. Som jag visat i ett annat sammanhang var de ofrälse herrgårdsägarna mer aktiva än adeln i uppförandet av huvudbyggnader på sina gårdar under 1700-talet, sannolikt för att de egendomar de övertog var i större behov av nya huvudbyggnader än andra herrgårdar.⁴⁹

Mot bakgrund av adelns populationsstorlek och andel av eliten hade den ännu vid 1800-talets mitt en klar dominans i ägandet av herrgårdar. Eliten bestod i östra Svealand 1750 av 23 procent adelspersoner, resten var ofrälse ståndspersoner, men adeln ägde 84 procent av herrgårdarna. År 1855 utgjorde adeln 14 procent av samhällseliten, men ägde ännu 60 procent av herrgårdarna.⁵⁰

49. Ulväng, 'Herrgårdsbyggandet under 1700- och 1800-talen'.

50. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35 och 39.

Ståndsgårdar i Uppsala län

Att de ofrälse eftertraktade ståndsmässigt boende på landsbygden är inte minst tydligt när det gäller ståndsgårdarna. Av dessa var huvuddelen kyrkliga, militära eller civila boställen, hemvist för kyrkoherdar, kaptener, löjtnanter och länsmän (fig. 11). De statliga boställena kommer jag inte att behandla, utan fokus ligger på de privatägda ståndsgårdarna. En kort kommentar är dock av nöden. Prästgårdarna var ofta bebodda av sina innehavare under hela perioden och så även de civila boställena. De militära däremot var påfallande ofta varken bebodda eller brukade av sina innehavare, utan utarrenderade till bönder.⁵¹ Under 1800-talet omvandlades de ofta till vanliga bondgårdar, i synnerhet efter 1870-talets lönereform, där lönerna frikopplades från boställena.⁵²

Fig. 11. Antalet ståndsgårdar i Uppsala län 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Totalt	Kyrkliga	Militära	Civila	Privata
1742	195	106	22	14	53
1787	223	105	25	17	76
1863	188	105	19	16	48
1905	162	105	4	7	46

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Fig. 12. De privatägda ståndsgårdarnas bakgrund 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Totalt	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	53	16	5	27	5
1787	76	15	6	48	7
1863	48	8	2	40	9
1905	46	5	1	31	8

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

De privatägda ståndsgårdarna var till en del säterier och berustade säterier som saknade gods. Huvuddelen av dem var anlagda på skattejord, inte sällan på rusthållshemman (fig. 12).

51. Göran Ulväng, 'Indelningsverkets militära boställen. Vad vet vi egentligen?', *Militärhistorisk tidskrift* 2002, s. 18off.

52. En liknande utveckling ägde rum i Savolax i Finland, se Åström, 'Sockenboarne', s. 38.

Fig. 13. De privatägda ståndsgårdarnas storlek 1742, 1787, 1863 och 1905 i mantal.

År	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	1,3	1,5	1,1	1,5
1787	1,3	1,5	1,2	1,4
1863	1,8	1,7	1,4	1,2
1905	1,8	1	1,5	1,1

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Storleksmässigt var ståndsgårdarna mindre än herrgårdarna, i medeltal mellan ett och två mantal, vilket motsvarade mellan en och tre bondgårdar.

I ett avseende skiljde sig ståndsgårdarna från herrgårdarna och det är den mycket höga andelen av ofrälse ägande. Med undantag av säterierna, som var ypperligt frälse, ägdes redan 1742 över 80 procent av ståndsgårdarna av ofrälse, alla ståndspersoner (fig. 14).

Fig. 14. Andelen ofrälse ägande av ståndsgårdar 1742, 1787, 1863 och 1905.

	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	38	80	85	80
1787	53	83	85	71
1863	62	100	75	89
1905	80	100	90	88

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Totalt sett ökade antalet ståndsgårdar kraftigt under 1700-talet. En möjlig tolkning är att det dels hängde samman med den förbättrade lönsamheten inom jordbruket, vilket möjliggjorde en mer ståndsmässig livsstil även på gårdar av denna storlek, dels att antalet tjänstemän blev fler, något som medförde ett ökat behov av gårdar. Dessa ofrälse ståndspersoner var under 1700-talet till största delen tjänstemän: sekreterare, kyrkoherdar, länsmän och inspektorer, dvs. tjänstemän vars dagliga gärning var knuten till landsbygden.⁵³ Borgerskap och hantverkare i städerna var däremot sällsynta som ägare av ståndsgårdar i länet.

53. År 1742 utgjorde tjänstemännen 71 procent, år 1787 var de 61 procent av ägarna till ståndsgårdar.

Den kraftiga nedgången i antalet ståndsgårdar under 1800-talets första hälft torde bero på böndernas frammarsch. Det var under denna tid som den stora överföringen av frälsejord till bönder skedde. Ståndsgårdarna var inte mycket större än bondgårdar i storlek och var därför, till skillnad från herrgårdar, möjliga för bönderna att köpa när de kom ut på marknaden. De ståndsgårdar som inte omvandlades till bondgårdar ägdes ännu kring 1800-talets mitt av tjänstemän, men allt fler av dem togs över av förmögna bönder eller obetitlade ståndspersoner, som utgjorde en blandad grupp av före detta handelsmän, storbönder och söner till tjänstemän och borgare.⁵⁴

Sammanfattande diskussion

Den här uppsatsen har haft som syfte att ge en övergripande bild av hur många herrgårdar och ståndsgårdar som fanns i Uppsala län under 1700- och 1800-talen och vilka som ägde dem.

I stora delar av Europa utmanades den adliga makten av ofrälse personer under framför allt 1700- och 1800-talen. Samhällseliten blev mera heterogen med ett större inslag av ofrälse tjänstemän och förmöget borgerskap. Ännu under 1800-talet var jorden central för elitens livsföring och i många europeiska länder övergick jorden gradvis till ofrälse händer, antingen genom köp på en öppen marknad eller genom jordreformer. För svensk del har Sten Carlsson hävdat att överföringen av frälsejord till ofrälse ståndspersoner och bönder var omfattande och därför starkt bidrog till att underminera adelns dominans. Ulf Jonsson och Göran Norrby har å sin sida hävdat att adeln trots allt satt säkert på sina herrgårdar ännu vid sekelskiftet 1900, tack vare framgångsrika satsningar på jordbruk och industrirörelse samt giftermålsstrategier.

Utöver den ekonomiska betydelsen herrgårdarna med sina gods hade, var herrgårdarna även viktiga symboler för elitens sociala och kulturella ställning. Det är därför av stort intresse att undersöka hur herrgårdarna påverkades av 1700- och 1800-talens förändringar. Inledningsvis ställde jag frågor om hur antalet herrgårdar förändrades över tid. Minskade deras antal på grund av att jorden övergick i bondehänder, och bidrog böndernas köp av frälsejord till att godsens omfång minskade? Eller ökade antalet herrgårdar som en följd av de förbätt-

54. År 1863 utgjorde tjänstemännen 35 procent och bönder och obetitlade 38 procent. År 1905 var motsvarande fördelning 16 respektive 62 procent.

rade konjunkturerna och den utvidgade elitens behov av inkomster från jord och ståndsmässiga bostäder?

I den hittills kanske mest övergripande studien för nordisk del, Anna-Maria Åströms studie av herrgårdarna i Savolax i östra Finland 1780 till 1850, visas att antalet herrgårdar ökade mellan 1780 och 1830, från 90 till 135. Antalet säterier var få. Herrgårdarna var i stället bildade på rusthållshemman eller vanliga skattehemman. Adeln ägde omkring en tredjedel av herrgårdarna och resten ägdes av ofrälse ståndspersoner och borgerskap. Efter 1830 minskade dock antalet herrgårdar som en följd av bönders uppköp och 1880 var det bara 84 kvar, av vilka en fjärdedel var i adlig ägo och de övriga ägdes av ofrälse ståndspersoner.⁵⁵ Åströms resultat bekräftar därmed i stort sett Sten Carlssons tes om de ofrälse ståndspersonernas och böndernas expansion på adelns bekostnad.

Utvecklingen i Uppsala län såg något annorlunda ut, vilket inte är märkligt med tanke på att länet låg i rikets centrum, nära Stockholm och var ett av kärnområdena för den högsta svenska eliten, där närmare hälften av jorden hade frälse natur. Här förblev antalet herrgårdar relativt konstant under hela perioden, omkring 180 stycken. Men herrgårdar försvann emellertid genom inkorporering och avhysning eller blev bondgårdar, samtidigt som nya bildades på skatte- och frälsejord.

Herrgårdarna var relativt stora, mellan två och tre mantal, vilket arealmässigt motsvarade omkring fyra till sex bondgårdar. Många av dem, en tredjedel, saknade helt ett underlydande gods. En tredjedel av dem hade små gods på mellan 0 och 4,99 mantal och den sista tredjedelen hade gods på mer än 5 mantal. Endast en handfull herrgårdar hade gods på mer än 20 mantal.

Ännu 1900 förfogade godsägarna över en betydande godsmassa. Frälsejord såldes visserligen i stor skala, men bortfallet kompensades med köp av skattejord, bondejord, i herrgårdarnas närhet, i nästan lika stor utsträckning. Det var framför allt de största godsen som genom arvsskiftet och konkurser under framför allt 1800-talet åderläts på sina gårdar.

Vid sidan av herrgårdarna fanns en rad *ståndsgårdar* i länet, väl byggda gårdar för ståndspersoner. De flesta av dem var boställen för präster, civila tjänstemän och officerare, men här fanns även många

55. Åström, 'Sockenboarne', s. 38ff.

privatägda, anlagda på skatte- eller frälsejord. Deras antal ökade från 195 till 223 i slutet av 1700-talet, för att sedan minska under 1800-talet, främst genom bönders uppköp. Här finns en parallell till utvecklingen i Savolax.

Adeln dominerade som ägare av herrgårdar med gods, särskilt på herrgårdar med gods på över fem mantal. Det är dock uppenbart att herrgårdar var attraktiva för ofrälse ståndspersoner. De ägde 1742 omkring 80 procent av ståndsgårdarna, över 40 procent av de berustade säterierna och totalt sett 16 procent av alla herrgårdar. Samtidigt som ofrälse ståndspersoner ägde åtta procent av frälsejorden. Detta visar, menar jag, att ett ståndsmässigt boende var mer betydelsefullt än ägandet av frälsejord i sig. Det styrks också av att de flesta av dessa säterier och ståndsgårdar var relativt små med begränsad avkastning, men ändå bebyggdes ståndsmässigt med stora huvudbyggnader och parker.

Men varför bildades det inte fler herrgårdar och ståndsgårdar? Mot bakgrund av de periodvis goda konjunkturerna och den expanderade eliten i regionen borde det rimligtvis ha funnits en efterfrågan på fler ståndsmässigt byggda gårdar. Var det böndernas stora efterfrågan på jord och möjligheter att betala mer för jorden än ståndspersonerna, som fungerade som hämsko för nyanläggande och expansion? Eller var det som Göran Norrby hävdar, att ståndspersonerna hellre bosatte sig i städerna under 1800-talet och frivilligt lämnade landsbygden? Eller fanns det andra orsaker, mer strukturella och kopplade till ägande, arv och giftermål? Hur såg ägandet ut i respektive familj och släkt? Var det de allt större barnaskarorna i adelsfamiljerna som ledde till försäljningar av herrgårdar? Hur fungerade jordmarknaden när det gällde herrgårdar och gods? Sålde de öppet eller inom begränsade kretsar?

Någon klarhet får man inte förrän man gör mer detaljerade studier av herrgårdars ägandeförhållanden, adelns och ofrälse ståndspersoners arvsstrategier, giftermålsmonster och demografi, samt fastighetsmarknad och jordpriser.⁵⁶

56. Författaren håller på att sammanställa en databas där också den här typens information samlas. Med ekonomiskt stöd av Upplands Fornminnesförening och hembygdsförbund sammanställs material från Upplands omkring 400 herrgårdar, med fokus på ägande, brukande, släktskap, jordbruk, gods, taxeringsvärde m.m.